

**РАЗДЕЛ 2.
ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИКИ,
ТЕРМИНОЛОГИИ И ЛЕКСИКОГРАФИИ.
СЕМАНТИКА ТЕКСТА И ДИСКУРСА**

УДК 81“367.635

ПЕРЕКЛАДНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ СЛОВНИКИ В УКРАЇНІ

Ю. Ф. Прадід

Стаття присвячена описанню історії перекладної фразеології в Україні. У статті відзначається, що початок української фразеології, у т. ч. і перекладної, були закладені задовго до того, як почали вживатися терміни фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеографія. Перші ж фразеологічні праці в Україні з'явилися лише в II пол. XX ст. Серед них був і словник перекладного типу К. Т. Баранцева. Досягнення перекладної фразеології в Україні за півстоліття — це фундаментальні перекладні англійський і німецький словники, чотири російські словники, два з яких тлумачні, і по одному — угорський і кримськотатарський.

Ключові слова: фразеологія, фразеографія, лексикографія, переклад, словник.

Основи української фразеології закладені ще у XVIII ст., коли фразеологічні одиниці (далі ФО) почали описуватися у фольклорних збірках. Починаючи з XIX ст. і аж до 50-х років XX ст. ФО фіксуються у лексикографічних і пареміологічних працях.

До найдавніших пареміологічних зібрань належить українсько-російський словник “Фразы, пословицы и приговорки малороссийские”, доданий до “Граматики малороссийскаго нарѣчя” О. Павловського (1818 р.). Упорядник в алфавітному порядку подав стійкі вислови української мови, переклавши їх російською мовою, іноді подаючи тлумачення. О. Павловський першим із учених звернув увагу на явище синонімії у сфері фразеології. Формуючи синонімічні ряди ФО в українській мові, він обмежується при перекладі їх російською мовою чи то словом, чи то словосполученням, чи то ФО, чи то цілим реченням, що тлумачить значення цілого ряду, а не окремої ФО. Незважаючи на невеликий за обсягом розділ праці О. Павловського майже через 150 років П. Й. Горецький назве цей невеличкий розділ “першою цінною спробою збирання і публікації фразеологічного матеріалу української мови” [1].

Серед лексикографічних праць I пол. XX ст., в яких найповніше описано фразеологічний склад української мови, необхідно назвати “Словарь української мови” за редакцією Б. Д. Грінченка (1907 – 1909). Словник отримав високу оцінку з боку наукової громадськості у свій час, але, на цьому слід обов’язково наголосити, не втратив свого наукового значення і понині. Л. Г. Скрипник із приводу словника

Б. Д. Грінченка зазначає: “Перше, що впадає в око при розгляді фразеології цього українсько-російського словника, — значно вища, ніж у попередніх лексикографічних працях, наукова (зведена до певної системи) організація матеріалу, а це свідчить про добру обізнаність Б. Грінченка з лінгвістичною природою фразеологічних одиниць, про знання методики їх опрацювання в лексикографічній спадщині української та інших мов” [2].

Отже, як бачимо, початки української фразеографії були закладені задовго до того, як почали вживатися терміни *фразеологізм*, *фразеологічна одиниця*, *фразеографія*.

Про українську і східнослов'янську фразеографію як окрему галузь науки про мову учені почали говорити лише в кінці 60-х – на поч. 70-х років ХХ ст. «Народилася нова галузь мовознавства — фразеографія, яка визначається як теорія і практика укладання фразеологічних словників», — констатувала, наприклад, Л. Г. Скрипник ще у 1973 р. [3]. Однак, на превеликий жаль, сьогодні доводиться наголошувати на тому, що навіть у другому виданні енциклопедії “Українська мова” (2004 р.) немає окремої статті “Фразеографія”, яку лише частково замінює стаття “Фразеологічний словник” [4]. Відсутня така стаття і в іншій фундаментальній праці — термінологічній енциклопедії „Сучасна лінгвістика” О. О. Селіванової, що побачила світ у цьому році [5].

Лише в 60-і роки ХХ ст. з'являються перші фразеографічні праці. Цікаво, що першим фразеологічним словником в Україні став саме словник перекладного типу — “Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками” К. Т. Баранцева [6], що побачив світ у 1956 р. і охоплював близько 7 тис. стійких висловів. Протягом наступних років учений продовжував його вдосконалювати. Підсумком багаторічної роботи згодом став “Англо-український фразеологічний словник”, про який мова піде нижче.

Дещо пізніше, з вересня 1958 р. на сторінках часопису „Прапор”, що виходив у Харкові, почав друкуватися ще один словник перекладного типу — “Російсько-український фразеологічний словник”, укладений І. Вирганом і М. Пилинською [7]. Понад дванадцять років це видання публікує названий словник, в основу реєстру якого лягли російські ФО, зафіксовані в “Словаре современного русского литературного языка” в 17 томах [8], а пізніше і в “Фразеологическом словаре русского языка” за редакцією О. І. Молоткова [9]. Укладачі свідомо розширили реєстр словника не тільки прислів'ями, приказками, крилатими висловами, але й словами, що відзначаються певними особливостями граматичних зв'язків у російській та українській мовах. Щоб уникнути критики, автори словника, у разі видання його окремою книгою, мали намір уточнити його назву — “Російсько-український словник фразеологізмів, типових синтаксичних та інших сполук”, — про що самі писали в 10 номері часопису “Прапор” за 1971 рік [10]. Майже через тридцять років цей словник таки побачив світ під назвою “Російсько-український словник сталих виразів”. До реєстру словника в алфавітному порядку вноситься спільний компонент, тобто ключове слово, а біля нього подаються усі можливі стійкі вислови, т. ч. і ФО, з українськими відповідниками, іноді з синонімами, стилістичною харак-

теристикою, що робить словник зручним для користування [11]. “Словник за ред. М. Наконечного, — стверджує В. Д. Ужченко, — не тільки фіксація контрактивних мовних одиниць, а й лексикографічна праця широкого діапазону. Вона охоплює величезну джерельну базу, становить собою науково вивіреним тезаурус української етнолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвогносеології, соціопсихолінгвістики” [12].

У кінці 60-х років ХХ ст. в Україні побачило світ фундаментальне видання — “Англо-український фразеологічний словник” К. Т. Баранцева [13], який вище згадувався. У реєстр словника, крім власне ФО, внесено прислів'я, приказки, крилаті вислови, всього близько 30 тис. мовних одиниць. Цей словник є не тільки перекладним, але й має окремі риси словника тлумачного типу. Крім того, його автор, К. Т. Баранцев, намагається супроводжувати ФО англійської мови історико-етимологічними коментарями [14].

У 1971 р. з'являється “Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник” І. С. Олійника та М. М. Сидоренка, у якому в алфавітному порядку наводяться 7 тис. українських та 6,5 тис. російських ФО з найуживанішими лексико-граматичними варіантами, вказівкою на функціонально-стилістичне та емоційно-оцінне значення [15]. Укладачі словника використали численні лексикографічні та фразеологічні джерела, крім української і російської мов ще англійської, болгарської, польської, збірки прислів'їв і приказок, крилатих слів. Незважаючи на окремі недоліди (надмірність уживання діалектних і рідковживаних відповідників, введення до реєстру виразів, які навіть не є ФО, іноді неточність російських відповідників тощо), словник тривалий час був єдиним довідковим виданням із фразеології в Україні [16]. Невипадково, через сім років зі змінами, уточненнями й доповненнями цей словник було перевидано.

Своєрідним продовженням згадуваної вище праці І. С. Олійника та М. М. Сидоренка став “Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник” цих авторів, що побачив світ 1991 р. [17], а згодом перевиданий у Харкові у видавництві “Прапор” у 1997 р. Близько 6 тис. найуживаніших в українській мові ФО з їх російськими відповідниками налічує реєстр першої частини словника і стільки ж приблизно друга, російська, частина з українськими відповідниками. За підрахунками В. Д. Ужченка, із 71 словникової статті видання 1978 р., наприклад, на літеру “А” в тлумачному словнику залишилося лише 27 [18]. Цей словник якоюсь мірою є й синонімічним, бо інколи до одного ФО добирається кілька відповідників іншою мовою. Час від часу до ФО подаються ремарки, що вказують на граматичні особливості, стилістичні характеристики, сферу поширення, частоту вживання.

У 80-і роки ХХ ст. в центрі уваги українських учених продовжують перебувати проблеми, пов'язані з удосконаленням практичних засад укладання перекладних фразеологічних словників. У цей час з'являються дві фразеологічні праці такого типу — “Німецько-український фразеологічний словник” у 2-х томах В. І. Гаврися і О. П. Пророченка [19] і “Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь” В. І. Лавера, І. В. Зиканя [20].

“Німецько-український фразеологічний словник” В. І. Гаврися і О. П. Пророченка містить понад 30 тис. стійких висловів німецької мови, у т. ч. ФО, і досі залишаючись

найповнішим зібранням фразеологічного матеріалу німецької мови. Цікаво, що при укладанні цього словника автори використали не лише матеріал фразеологічних словників німецької, української та російської мов, але й матеріали картотеки “Словника сучасної німецької мови”, які надали їм у користування учені тодішньої НДР, результати опитування близько 200 інформантів. Кожна стаття словника містить численні ремарки, які характеризують значення, конотацію і структуру стійкого вислову. Словник дає змогу користувачеві одержати відомості про багатозначність ФО, історію їх виникнення, сферу вживання, синонімічні їй вирази тощо. Вперше при укладанні двомовного фразеологічного словника більшість словникових статей супроводжується ілюстративним матеріалом, взятим із художніх творів німецьких, австрійських і швейцарських письменників [21].

Першим і поки що єдиним в Україні тримовним словником є “Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь” ужгородських учених В. І. Лавера й І. В. Зиканя, що побачив світ понад двадцять років тому. Словник містить біля 4 тис. найуживаніших російських стійких висловів, у т. ч. і ФО, з українськими й угорськими відповідниками. У словникових статтях подається граматико-стилістична характеристика стійких висловів, а російські одиниці супроводжуються ще й ілюстративним матеріалом. Ця праця, безперечно, має важливе практичне значення, є безцінним джерелом фактичного матеріалу для тих, хто досліджує проблеми порівняльної і зіставної фразеології і фразеографії.

Досягнення в теорії і практиці фразеографії другої половини ХХ ст. створило передумови для підготовки тематичних фразеологічних словників. Тематико-ідеографічний аспект описання ФО дозволяє якоюсь мірою «деформалізувати» алфавітне подання статей, прийняте в більшості словників. Ще В. І. Даль, відстоюючи принцип саме тематичного, а не алфавітного розташування прислів'їв і приказок, підкреслював, що він створює «— цілісну картину, в якій є глибший зміст і значення, ніж у поодиноких замітках» [22]. 1994 р. в Україні з'явилася перша фразеографічна праця, побудована за тематико-ідеографічним принципом — “Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека” Ю. Ф. Прадіда [23]. Слід наголосити на тому, що цей словник належить до словників комбінованого типу, бо є не лише ідеографічним, але й перекладним і тлумачним. У словнику представлено 414 українських і 339 російських ФО, об'єднаних у 13 тематичних розрядів. Він містить характеристику як тематичного розряду взагалі, так і його кожної ФО з тлумаченням і багатим ілюстративним матеріалом, який відбиває її функціонування в українській та російській мовах.

І, насамкінець, у 2004 р. побачив світ в Україні ще один словник комбінованого типу — “Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь” відомого ученого-фразеолога А. М. Емірової, який є і перекладним, і навчальним, і синонімічним. Словник містить 900 ідіом російської мови і їх 600 кримськотатарських відповідників — еквівалентів і аналогів. У словникових статтях подається граматико-стилістична характеристика російських і кримськотатарських ФО, наводяться синонімічні ряди в обох мовах.

Таким чином, висловлені вище міркування дозволяють резюмувати:

1. За останні півстоліття українська перекладна фразеографія досягла помітних успіхів у своєму розвитку — побачили світ сім двомовних і один тримовний словники. Отже, маємо на сьогодні фундаментальні перекладні англійський і німецький словники, чотири російські словники, два з яких тлумачні, і по одному — угорський і кримськотатарський.

2. Перекладним фразеологічним словникам, як, власне, і всім фразеологічним словникам, що побачили світ в Україні в кінці 50-х – на початку 80-х років ХХ ст., властива одна серйозна вада — неточно визначений критерій добору фразеологічного матеріалу, а звідси й нечітко окреслений реєстр словника взагалі. Пояснити це можна тим, що фразеографи у той час змушені були йти попереду теоретиків фразеології.

3. У 70-і роки ХХ ст. у фразеографічну практику входить правило — на підтвердження функціонування в мовленні тієї чи іншої ФО подавати ілюстрації з творів художньої літератури, рідше публіцистики, — яким при укладанні перекладних словників уперше скористалися автори “Німецько-українського фразеологічного словника” В. І. Гаврись і О. П. Пророченко.

4. “У підготовці багатомовних видань, — як слушно відзначає В. Д. Ужченко, — свої складнощі, зокрема, проблема “неперекладності”, вибір еквівалентів, явище інтерференції в близькоспоріднених мовах, дискусійні питання розходжень між “еквівалентами” ФО (за змістом, внутрішньою структурою, зовнішньою формою й стилістичними ознаками) [24].

Список літератури

1. Горецький П. Й. Історія української лексикографії. — К., 1963. — С. 46.
2. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. — К., 1973. — С. 235.
3. Скрипник Л. Г. Зазн. праця. — С. 245.
4. Українська мова: Енциклопедія. — 2-е вид., виправ. і доп. — К., 2004. — С. 773 – 774.
5. Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава, 2006. — 716 с.
6. Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками
7. Вирган І., Пилинська М. Російсько-український фразеологічний словник // Прапор. — 1958. — №9. — 1971. — №10.
8. Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. — М.; Л., 1948 – 1965.
9. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова. — М., 1967. — 543 с.
10. Прапор. — 1971. — №10. — С. 112.
11. Вирган І., Пилинська М. Російсько-український словник сталих виразів / За ред. М. Ф. Наконечного. — Харків, 2000. — 864 с.
12. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. — Луганськ, 2005. — С. 341.
13. Англо-український фразеологічний словник / Укладач К. Т. Баранцев. — К., 1969. — 1052 с.
14. Детальніше про словник К. Т. Баранцева див. рецензію: Скар В. Англо-український фразеологічний словник / Укладач К. Т. Баранцев // Мовознавство. — 1972. — №1. — С. 88 – 91.

15. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Укладачі І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. — К., 1971. — 447 с.
16. Детальніше про словник І. С. Олійника і М. М. Сидоренко. див. рецензію: Москаленко Н. А. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Укладачі І. С. Олійник, М. М. Сидоренко // Українська мова і література в школі. — 1971. — №11. — С. 90 – 93.
17. Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. — К., 1991. — 400 с.
18. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Зазн. праця. — С. 343.
19. Німецько-український фразеологічний словник: В 2-х т. / Укладачі В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. — К., 1981.
20. Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь / Укладачі В. І. Лавер, І. В. Зикань. — К.; Ужгород, 1985. — 371 с.
21. Детальніше про словник В. І. Гаврися і О. П. Пророченко див. рецензію: Левицький В. Німецько-український фразеологічний словник: У 2 т. / Укладачі В. І. Гаврись, О. П. Пророченко // Мовознавство. — 1982. — №3. — С. 74.
22. Даль В. И. Пословицы русского народа. — М., 1957. — С. 28 – 29.
23. Прадід Ю. Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. — Симферополь, 1994. — 252 с.
24. Емірова А. М. Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь. — Симферополь, 2004. — 175 с.
25. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Зазн. праця. — С. 329.

Прадід Ю. Ф. Переводные фразеологические словари в Украине.

Статья посвящена описанию истории переводной фразеологии в Украине. В статье отмечается, что начала украинской фразеологии, в т. ч. и переводной, были заложены задолго до того, как начали употребляться термины фразеологизм, фразеологическая единица, фразеология. Первые же фразеологические труды в Украине появились только во II пол. XX ст. Среди них был и словарь переводного типа К. Т. Баранцева. Достижения переводной фразеологии в Украине за полвека – это фундаментальные переводные английский и немецкий словари, четыре русских словаря, два из которых толковые, и по одному – венгерский и крымскотатарский.

Ключевые слова: фразеология, фразеология, лексикография, перевод, словарь.

Pradid Ju. F. The Translated Phraseological Dictionaries in Ukraine.

The article is devoted to the research of the development of the Ukrainian translated phraseological lexicography during two centuries: from the early 19 c. till the early 21c. The history of the development of the lexicographic description of the idioms is correlated with the formation of phraseology as the branch of the linguistics.

Key words: phraseology, phraseological lexicography, lexicography, translation, dictionary.

Статья поступила в редакцию 14 ноября 2006 г.